

**Э.ИБРАЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ САЛЫШТЫРУУЛАРДЫН
МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ
(- ДАЙ МҮЧӨСҮ АРКЫЛУУ)**

Аталган макалада поэтикалык салыштыруунун морфологиялык жол менен жасалышы иликтөөгө алынат. Тактап айтканда, Э.Ибраевдин поэзиясындагы салыштыруулардын -дай мүчөсү аркылуу жасалышы жана берген маанилери жөнүндө сөз болот.

Ар кандай улуу чыгармалар тил каражаттарын чебер пайдалануудан пайда болот. Бул тууралуу М.Горький сөз жана кеп чыгарманын биринчи элементи болот деп таамай айткан. (М.Горький: Избранные литературно-критические произведения М.: 1954). Демек, Э.Ибраевдин поэзиясынын тилин жана стилин изилдөө тил илиминин да сыймыктуу милдеттеринин бири болуп саналат. Маселенин жогорудай жактарын эске алып, биз өзүбүздүн макалабызда Ала-Тоо журтуна аттын кашкасындай белгилүү эл акыны Э.Ибраевдин ырларындагы айрым деталдарды, тактап айтканда, салыштыруу, метафораларды изилдөөгө аракет кылабыз.

Бул маселелер ушул кезге чейин өз алдынча атайын изилдөөнүн объектиси боло элек. Анын натыйжасында, акындын бул жагынан жетишилген ийгиликтери, башка акындардын ырларындагы метафоралар менен салыштырууларга болгон карым-катышы, керт башына тиешелүү болгон бөтөнчөлүктөрү аныктала элек. Салыштыруу эки түрдүү илимдин изилдей турган объектиси болгону менен, түрк тилдеринин көпчүлүгүндө, анын ичинде кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин атайын монографиялык изилдөөлөр иштелип чыга элек. Ошондуктан Д.У.Ашурова:

“... салыштырууну лингвистикалык планда изилдөө абдан аз бойдон калып отурат. Көптөгөн эмгектерде салыштыруу лингвистикалык планда каралбастан, аны кыскача мүнөздөп жазуу менен гана чектелишет”,—деп белгилеген (Д.У.Ашурова: Лингвистическая природа художественного сравнения. 1970. - С. 29).

Салыштыруу - көп кырдуу көрүнүш. Чынында, ар кандай тил каражаттарын жана алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, образдар системасы менен байланышын жана башкаларды терең изилдебей туруп, поэзияга толук кандуу талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес. Салыштырууну тереңирээк билүү үчүн аны өзүнө жакын турган көрүнүштөр менен катар коюп, алардын окшош тектерин, ошондой эле ар биринин жекече бөтөнчөлүктөрүнө байкоо талап кылынат. Салыштыруу кыргыз тилинде морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалат. Салыштыруу менен метафоранын поэтикалык мүнөзү, сапаты ар башка: салыштыруу—силлогизм, метафора—образ. Эгерде салыштыруу өтө эле апыртуу, күчөтүү маанисинде колдонулса—гипербола, кичирейтүү маанисинде колдонулса—литота болуп да түшөт. Салыштыруунун образы ар түрдүү ыкмалар, жолдор менен жасала берет. Анын жасалышында сөз тизмеги кызмат кылып жатабы же морфологиялык каражаттар колдонулуп жатабы деген суроолорду карап, салыштыруунун жасалыш жолдорун белгилөөгө болот. Мына ушул өзгөчөлүктөргө ылайык, салыштыруунун жасалышын эки топко бөлөбүз:

1. Морфологиялык жол менен жасалган салыштыруулар.
2. Синтаксистик жол менен жасалган салыштыруулар.

Булардын конкреттүү учурда кайсынысынын тандалып колдонулары айтылуучу мааниге, жалпы мазмунга, ырдын ритмикалык өзгөчөлүгүнө, тыбыштык жактан түзүлүшүнө жана башкаларга ылайык чечилет. Мындай бөтөнчөлүктөрдү тагыраак билүү үчүн бул жолдордун ар бирине жекече токтолуу абзел.

Салыштыруунун образы эң негизги, чечүүчү ролду ойной турган элемент болуп саналат. Ал эч убакта контексттен түшүп калбайт. Демек, салыштыруунун образы болбогон жерде салыштыруу бар деп айта албайбыз. Салыштыруунун образы атайын сөз мүчөлөрүнүн уңгу же негизге уланышы менен жасалса, андай жолдун морфологиялык жол болуп эсептелет. Салыштыруунун образы катары бардык эле сөздөр (сөз түркүмдөрү) кызмат кыла бербейт. Мунун төмөнкүдөй эки себеби бар:

1. Салыштыруунун образын жасоочу мүчөлөр туш келди сөзгө жалганбастан, окшоштуруу маанисин билгизүүгө жарамдуу болгон сөздөргө гана жалганат.

2. Ар кандай эле сөздөр салыштыруунун образын жасоочу мүчөлөрдү кабыл ала бербейт. Мисалы: тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, кызматчы сөздөр (байламталар, жандоочтор жана бөлүкчөлөр), модалдык сөздөр жана башкалар окшоштуруу маанисин туюндура албагандыктан, салыштыруунун образынын жасалышына уютку боло албайт.

Салыштыруулардын морфологиялык жол менен жасалышында төмөнкү маселелерге көңүл буруунун олуттуу мааниси бар:

а) кайсы мүчөлөр аркылуу жасалгандыгына;

б) кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына, ал сөздүн лексико-грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө.

Салыштыруу образынын -дай мүчөсү аркылуу жасалышы.

Бул мүчө салыштыруунун образын түзүү үчүн морфологиялык түзүлүшү жагынан ар түрдүү типтеги сөздөргө, ар түрдүү сөз түркүмдөрүнө жалганат. -дай мүчөсү аркылуу жасалган салыштыруулардын мааниси да ар түркүн болот. Бирок -дай мүчөсү бардык эле сөздөрдөн салыштыруунун образын жасай бербейт.

Э.Ибраевдин ырларындагы фактыларга караганда, -дай мүчөсү аркылуу төмөнкү сөз түркүмдөрүнөн салыштыруунун образы жасалгандыгын байкоого болот.

Зат атоочтон жасалган салыштыруулар.

Салыштыруунун образын жасоочу -дай мүчөсү башка сөз түркүмдөрүнө караганда, зат атоочторго өтө көп жалгана тургандыгы Э.Ибраевдин поэзиясынан да өзгөчө даана байкалат. Биздин оюбузча, мындай болуунун эки түрдүү себеби болуу керек:

а) башка сөздөргө караганда, зат атоочтордун турмуштук эң негизги түшүнүктөрдү билдириши, алардын күндөлүк турмушта өтө көп колдонулушу;

б) -дай мүчөсү аркылуу аларды салыштыруунун образына айландырууга көбүрөөк ийкемдүү болушу.

Акын “Жан дүйнө жаңырыгы” аттуу публицистикалык поэмасында:

Ук, бардыгың,

Бул жарлыгым –

Жан дүйнөмдүн жаңырыгы,

Жанар тоодой

Жарып чыккан көөдөндү.

Кыргызым - ай,

Ырысым – ай!

Ырксыздыгың,

Ыйкы-тыйкың

Сезимиме теминедей төөнөлдү, - деп, уюткулуу байыркы элди көөдөндү жанар тоодой жарып чыккан жан дүйнөнүн жаңырыгы болгон жарлыгы менен ынтымакка чакырат. Ал - кадыресе акын гана эмес, өз Ата Журтунда болуп жаткан оң-терс окуяларга активдүү аралашып, анын суугуна тоңуп, ысыгына күйгөн, анын баарын жүрөгүнөн өткөргөн трибун акын. Ошол себептүү элибиз эгемендүүлүккө ээ болгон кийинки он-он беш жыл аралыгында болуп өткөн орошон окуяларды жөн гана сырттан байкап турбастан, анын баарын поэзиясында таасын, таамай чагылдырып, окурмандардын ой-сезимдерин дүрбөлөңгө салат.

Ырларында салыштыруулардын тилдик каражаттар аркылуу ыктуу берилиши поэзиянын бийик пафостуу, күчтүү, жеткиликтүү, илептүү, эң башкысы, элестүү болуусун шарттап турат.

“Түшүнбөстүк” деген ырында:

Күндү сүйгөн атаңдай,
Жерди сүйгүн апаңдай,
Сактагандай туунду,
Сакта ичкен суунду,
Кандай сүйсөң балаңды,

Сүй дем алган абанды..., - деп автор Мекени, эли, жери, суусу, абасы жөнүндө түйшөлгөн ойлору Ата Журтту сүйүү, ага кызмат кылуу ар бир атуулдун милдети экендигин камтыйт. Акындын ойлонуусу, түйшөлүүсү “апаңдай”, “атаңдай” деген салыштырууларынан ачык билинет. Бул ырында морфологиялык каражаттарды кордонуу менен акын эстетикалык эмоциясын чыгарып, эли-жерди сүйүүгө жана түбөлүккө сактоого чыгарып, эли-жерди сүйүүгө жана түбөлүккө сактоого чакырган бийик идеяны таштай алган.

Акын акыркы жылдары ден соолуктун айынан эсепсиз күн, айларын ооруканада өткөрүүгө аргасыз болгон. Ошондо да мүңкүрөп калбай, калемин колго алып, оюна түшкөн ыр саптарын кагазга түшүрүүгө үлгүргөн. Айтор, акыркы дем алуусуна чейин ыр дүйнөсүнөн кол үзбөгөндүгүн акын:

Жылдыздай “жылт” деп келишти,

Жылдыздай жаркып беришти.

Бир деген – улуу, ыйык сөз,

Коёюн, кош бол, чекитти, - деп берет.

Мында акын тилдик каражаттарды, тагыраак айтканда, морфологиялык каражаттарды колдонуу менен, өзү айткандай, “ыр” деген ыйык сөзүн ааламга жаркып көрк берген жылдызга салыштырып, угуп отургандарды бүт бойдон поэзиянын сыйкырдуу күчү менен арбап алат.

Деги кандай формада түзүлгөн салыштыруу болбосун, эгер ал сүрөттөлүп жаткан буюмга, же кубулушка ылайык чыгармачылык жана тилдик каражаттарды орундуу колдонуу менен пайдаланса, анда ал буюмдун же кубулуштун ажарын даана ачып, маанисин терең көрсөтөрүнө бекем ынанарбыз.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили. - Бишкек, 2010.
2. Ашурова Д.У. Лингвистическая природа художественного сравнения. – Ф., 1970.
3. Ибраев Э. Жан дүйнө жаңырыгы. - Бишкек, 2006.
4. Ибраев Э. Закымдар. – Фрунзе: Мектеп, 1979.